

Chloupek, Jan

O specifičnosti nářeční skladby

In: *Otázky slovanské syntaxe : sborník brněnské syntaktické konference*, 17.-21.IV.1961. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1962, pp. 325-336

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119438>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

O SPECIFIČNOSTI NÁŘEČNÍ SKLADBY

JAN CHLOUPEK (Brno)

Dialektologie je v jistém smyslu „mikrolingvistika“ v lingvistice. Používá — s neustejným úspěchem — metod rozboru strukturního, historickosrovnávacího, srovnávacího i typologického; její přístup k předmětu bádání může být diachronický nebo synchronický, dynamický nebo statický a může být též vhodně kombinovaný. V dialektologii lze sledovat i etymologii jevů; dialektologie má svou obecnou teorii. Velmi intenzívně řeší otázky jazyka ve vztahu k společnosti: to je potom historická dialektologie, zatím vpravdě spíš „historická“ než jazykovědná. Speciálně dialektologická je problematika a metoda jazykově zeměpisná; naopak nejsou zde relevantní otázky kodifikace a poněkud v pozadí jsou i otázky stylistické. Dialektologie se obírá všemi jazykovědnými disciplínami, dosud však nejméně skladbou — a právě obecným otázkám nářeční skladby je věnován tento příspěvek.

Zpracovat vědecky skladbu spisovného jazyka, to zajisté předpokládá hlubokou znalost spisovného jazyka. Je-li tento předpoklad splněn, pak nic nebrání tomu, aby se syntaktické vztahy demonstrovaly třeba na větách typu *Raku, ty chutnáš dobře* nebo *Lenoši jsou vždy haněni* nebo *Dejte žráti volovi, oslovi, psovi, lvovi a vlkovi*, jak jsem si je vypsál z jedné staré mluvnice. Jinak je tomu, chceme-li podat skladbu místních (lidových, geografických) nářečí. Tu je třeba každý syntaktický vztah dokumentovat příklady zachycenými v terénu; ty se podobají dokladům uváděným v historické mluvnici, jenže citace pramene je tu nahrazena lokalizací. Než však přistoupíme k dalším výkladům, pozastavme se u pojmu „místní nářečí“. Chápeme jím stabilizovanou místní obměnu národního jazyka, jazykový útvar vcelku nepřilíš stylisticky diferencovaný a dnes toliko mluvený; těmito jeho rysy je dáno i jeho funkční omezení, sloužit totiž převážně venkovskému obyvatelstvu k dorozumění při běžném denním styku. K tomuto pojetí místních nářečí se budeme častěji vracet.

Dokonalé poznání lidového nářečí ve všech jeho gramatických plánech je dosti obtížné. Na sluch explorátora dorážejí tisíce zvuků, které ho zaujmou tím spíše, čím více se liší od jevů toho jazykového systému, s nímž nářečí srovnává. Tímto srovnávacím podkladem je obvykle spisovný jazyk, poznáný ze školních nebo z vědeckých mluvnic, ať už je explorátor příslušníkem zkoumaného nářečí nebo ať jím není — obojí má své výhody i nevýhody. V této souvislosti pak nelze nepřipomenout onu známou pravdu, že se místní nářečí vyznačují především zvláštnostmi hláskovými, potom

morfologickými, dále lexikálními a v menší míře zvláštnostmi slovtvornými a syntaktickými. Nadto nelze popřít, že se hláskový systém odráží a celý skrývá v morfologii a celá morfologie v syntaxi, ale o opačném odrazu není možno tak jednoduše mluvit. Takto lze myslím vysvětlit ono „přeceňování“ hláskosloví a také tvarosloví v dialektologii; nevyplývá ani tak z nějakého domnělého doznívání mladogramatických metod a postupů v dialektologii, ale z povahy zkoumaného jazykového materiálu. Není přece žádných potíží v tom, abychom v hláskosloví a tvarosloví zachytili toliko jevy diferenční — a těch je opravdu dosti (snad kromě soustavy souhláskové) — a doplnili je jevy shodnými se spisovným jazykem — a diferenční popis se nám změnil v (obecně požadovaný) popis systémový, řekli bychom „celosystémový“. O potřebě takového systémového popisu a výkladu místních nářečí se nikdy nepochybovalo, vždy nám však tanula na mysli především stránka hlásková a morfologická, někdy — ale to již bylo diskusní — stránka lexikální. Avšak tvoření slov a skladba se probíraly kuse, diferenčně, v poznámkách, neboť jevů odlišných od jevů srovnávaného systému bylo málo. Ba zdálo se, že nářeční skladba je charakterizována pouze nedostatkem některých jevů vlastních spisovnému jazyku v užším smyslu slova, potom eliptičností a nedostatkem formálně vyjádřené hypotaxe. Pokud se lišila repertoárem souvětných typů, bylo to připisováno spojkám vystupujícím zde jen jako jednotky lexikální. Proto tedy se nářeční skladbě věnovalo v nářečních monografiích málo místa, očekávané difference byly zjišťovány nejednou překladem ze spisovného jazyka a ukázky textů bývaly „zušlechťovány“ k podobě textů spisovných, psaných. Ani tyto stručné poznámky o nářeční syntaxi nelze ovšem podceňovat; poznání nářeční skladby je v jistém smyslu vyvrcholením dialektologické práce a nebylo možno k němu přistoupit dříve, dokud jsme plně nevyložili hláskový a morfologický systém nářečí, nebo aspoň nářečí uzlových, zvláště důležitých.¹

Tu a tam jsme se setkávali s ještě skeptičtějšími názory na možnost zachycení nářeční skladby; ta prý se zcela liší od skladby spisovného jazyka, je prý charakterizována především volností syntaktických prvků (slov i vět), nelze ji zpracovat podle tradičních metod mluvnice spisovných a dosud prý jsme pro její poznání neučinili téměř nic. Zastánci těchto názorů správně postihli závažný faktor odlišující syntax nářečí od syntaxe spisovného jazyka, totiž výhradní mluvenost nářečních projevů, avšak ke krajně skeptickému mínění je asi přivedlo to, že k rysům mluvenosti projevů připočítali i individuální mluvní návyky nářečních mluvčích. Některé z těchto individuálních návyků mají ovšem už blízko k tomu, aby mohly být považovány za jeden z obecně platných rysů mluvenosti projevu (např. jistý způsob

¹ Pro nedostatek místa se zde nemohu s touto starší literaturou vyrovnat. Je třeba poznamenat jen to, že nám při řešení našich otázek jako dokumentační materiál nepomohou plně ty studie, které vykládají syntax nářečí nebo běžně mluveného jazyka podle pramenů z umělecké literatury. To jsou spíše analýzy toho, kterých nářečních nebo běžně mluvených prvků se užívá v umělecké literatuře s uměleckým záměrem, a nikoli analýzy skutečného stavu v místním nářečí nebo v jazyce běžně mluveném; pro náš účel mají význam pomocný.

kladení pauz a dynamické členění projevu vůbec, *tož* nebo podobná slova ve funkci navazovací, tedy slova udržující plynulost kontextu), ale jiné jsou podmíněny až patologicky (např. neschopnost nejstarších, ale také některých mladých občanů pronést souvisle jedinou, sebekratší větu); jindy je individuální aspoň výběr semiologického „systému“, např. gesto rukou místo predikace *ukradl*, nebo posunek nahrazující predikaci *byl oběšen* atp.; v podstatě se však všechny individuální rysy nedotýkají sdělné stránky vyjádření. Chceme-li podat výklad nářeční syntaxe, musíme tedy odlišit jevy obecně platné, zákonité, systémové od jevů individuálních, nahodilých, popříp. i patologických, a to aspoň v krajních případech.

Nyní k složitějším otázkám nářeční skladby, nejprve k otázce, co je podstatou specifičnosti nářeční skladby. Nářeční skladba je na prvním místě skladbou relativně svébytného, svérázného jazykového útvaru, třeba s národním jazykem úzce spjatého jako jeden z jeho systémů. Má tedy své vlastní gramatické rysy; některé z nich svérázné, jinde se neopakující. Těchto svérázných rysů, pravda, není mnoho, mohou však být velmi markantní a pro poznání vývoje národního jazyka velmi důležité samy o sobě (srov. např. východomoravské, dlouho nezachycené typy *kúpilo sa chalupa, ráno bylo bílá káva*,²) nebo jsou důležité odlišným rozsahem funkčního využití (např. intenzivnější využití spojky *co* na východní Moravě,³) nebo se liší frekvencí i funkčním využitím (např. velký rozsah genitivu záporového ve východomoravských nářečích s postupujícím omezováním směrem na západ), nebo jsou důležité jako přežívající archaismy (srov. např. obdobu staročeských vět s všeobecným podmětem vyjádřeným nezvratnou 3. os. sg. patrně na celé Moravě a na části východních a jižních Čech). Na druhém místě, protože zpracovává zachycený dokladový materiál, je však nářeční skladba ještě i skladbou mluvených promluv, tj. má své rysy vyplývající z mluvenosti nářečních projevů a společné s jazykem běžně mluveným.

O mluvenosti obecně mluvíme ve vztahu k jazykovému projevu, je to tedy přísně vzato pojem z roviny promluvové. Mluvenost však znamená (způsobuje) jisté uspořádání jazykových jevů (kvantitativní i kvalitativní), a tak se projevuje — „jako příčina“ — i v rovině systémové. A dále: Protiklad jednoho způsobu uspořádání (v jazyce psaném) a druhého způsobu uspořádání (v jazyce běžně mluveném) má nutně i své důsledky v rovině stylistické: obojí způsob uspořádání se stává stylistickou formou, která může být — teoreticky vzato — naplněna jazykovým materiálem spisovným, interdialektickým nebo nářečním. Víme však dobře, že v nářečí tento protiklad neexistuje: nářeční projevy jsou výhradně mluvené (nářečí nemá ani svůj grafický systém, srov. např. obvyklé psaní *slovácká bůda, slovácký krůžek*, příjmení *Šústek*, kde psaní *ů* nemá žádné oprávnění), mluvenost není prvkem stylo-
tvorným, a tak jen na vysvětlenou při srovnávání s poměry ve spisovném jazyce

² O tom srov. nejnověji článek V. Michálkové *Východomoravské věty typu bylo vdolky* v Sborníku prací fil. fak. Brno, A9, 1961, s. 105 n.

³ Srov. autor, *Východomoravské věty se spojivým co*, SaS 20, 1959, s. 261 n.

můžeme říci, že místní nářečí má pouze jediný soubor výrazových prostředků, totiž ten, který přísluší hovorovému stylu. Proti tomu spisovné projevy výhradně mluvené nejsou, a proto jejich mluvenost může stát ve stylistickém protikladu k psanosti, jinak řečeno, mohou i jejich výrazové prostředky existovat ve vrstvě psané a ve vrstvě mluvené.

Svébytná systémovost nářeční skladby a výhradní mluvenost nářečních projevů nestojí ani při vědecké analýze proti sobě, nýbrž na sebe vzájemně působí, v jednom směru nejednou jako zjištěná příčina a zjištěný následek. Tak např. parataktické spojování vět není popravdě řečeno nějakým vlastním strukturálním rysem místního nářečí, vysvětlitelným historickosrovnávacím zkoumáním. Nářečí se v této věci neliší od běžně mluveného jazyka, nýbrž spíše od vlastního jazyka spisovného, jak jej známe z jeho vyjadřování psaného. A přece si myslím lze těžko představit nářeční skladbu, kde bychom opominuli pojednat o parataktickém spojování vět, neboť konec konců se tato spojení stala hotovým gramatickým prostředkem (systémovým) pro vyjadřování koordinačních, a nadto i subordinálních myšlenkových vztahů, ať už si jejich formování a formulování vysvětlujeme nedostatkem myšlenkové perspektivy mluvčího a chronologicky podmíněným přiřazováním myšlenek, nebo aditivním principem řazení myšlenek, myšlenkovou asociací, což všechno ostatně spolu nějak souvisí. To potom je záslužný výklad formování a formulování těchto souvětí, správně vycházející z mluvenosti nářečního projevu, ale výsledkem je vždy souvětí vyjadřující hotový myšlenkový vztah koordinační nebo subordinální, tak je také slyší a chápe adresát projevu a my pro tento výsledek jazykového dění musíme najít místo v popisu a výkladu nářeční syntaxe.

O úzkém vztahu mezi mluveností nářečního projevu a charakterem syntaktického systému nářečí svědčí např. pořádek slov v jazykových projevech vázaných na bezprostřední skutečnost, při aktuálních reakcích na rozmanité vnější podněty. Jádro výpovědi tu bývá buď na začátku věty, nebo uprostřed — aniž jde tu i tam o projev citově zabarvený — nebo i na konci věty. To je umožněno využitím intonace a větového přízvuku v mluveném projevu, ale toto využití intonace a přízvuku pro kontextové členění je potom i výrazným jevem systémovým. Opakování předložek u shodného přívlastku, např. *Přišel do města do velikého* může vyplývat z dodatkového doplnění věty výpovědním jádrem (věty nebo větového členu); je to jev v běžně mluveném jazyce dosti častý, ale v tomto případě může v archaickém nářečí běžet o systémový archaismus, o fakt systémový s dnešním kontextovým členěním a s dnešní výstavbou kontextu vůbec nesouvisící. Nebo ještě např. aditivní, dodatkové připojování větných členů, charakteristický rys nářečního pořádku slov, projevu je se též kladením (nezdůrazněného) přívlastku za jméno, např. *V těchto mlýnech obyčejných se mlelo*. Mezi různými aditivně vyslovenými členy věty je právě přívlastek jediný gramatikalizovaný, tedy systémový typ, protože se těsně (bez pauzy) přimkl ke jménu, které rozvíjí, a tak ztratil původní relativní samostatnost ve větě. Také užívání rozmanitých navazovacích slov, jak jsme se už o tom zmínili, je ná-

sledek výhradní mluvenosti nářečních projevů, ale tato slova nám nakonec vytvoří celou skupinu navazovacích částic, které se nám v jiném kontextu objevují jako spojky (např. *a, nále* = no ale, *tož* atp.) — mají tedy své místo jak v popisu mluvených projevů vůbec, tak i v systémovém popisu nářečního stavu. Jsme-li si dobře vědomi toho, že tyto⁴ a mnoho jiných rysů nářeční skladby musíme posuzovat ak z hlediska systémového, tak i z hlediska mluvenosti projevů, přesto nesmíme oba tyto aspekty vědeckého rozboru od sebe odtrhovat a ten nebo onen z našeho zkoumání zásadně vyřazovat.

Je jen otázkou všestrannějšího a důkladnějšího objasnění jevu, zda o něm pojednáme v kapitole o výstavbě nářečního (tedy mluveného) projevu nebo v příslušné kapitole popisu systémového. Tak např. vložené věty (větné vsuvky) v stykovém úkonu (např. *někdy se víte stalo...*) jsou významnějším dokladem tam, kde pojednáváme o vlivu přítomnosti adresáta (konzumenta) projevu na způsob vyjadřování nářečního mluvčího, než tam, kde mluvíme o ztrátě původní větné platnosti vsuvek tohoto typu v dnešním nářečním systému; zato menší nevýhodou pak bude, že tyto vložené věty odtrhneme od vložených vět vyjadřujících nejširší časové okolnosti (např. *Naši dědeček, však už jsou na pravdě boží, to byli zpěvák!*), které pochopitelně jsou výrazným jevem systémovým, majícím svou obdobu dokonce i v knižním vyjadřování spisovném, při uměleckém vyprávění atp. — neběží tu zajisté o jev vyplývající z nedostatku větné perspektivy mluvčího.

Pokud se ještě několika slovy vrátíme k otázce systémovosti nářeční skladby, není jistě nutné podrobně rozvádět, že systémovost nářečí je svérázná jen do jisté míry. Nářeční systém je tu více, tu méně „příbuzný“ se systémem sousedních nářečí a všechny tyto systémy vytvářejí v souhrnu systém národního jazyka, pravda systém v poněkud jiném smyslu. Je možno také mluvit jen o kvantitativních rozdílech v systému jednotného národního jazyka, ale pro badatelskou praxi není třeba vyhýbat se pojetí národního jazyka jako souhrnu příbuzných systémů vyvíjejících se ve vzájemné skloubenosti a prostoupenosti.

Další problémy se skrývají v místní vymezenosti nářečí. Uznáváme-li existenci jednotlivých nářečí, přesněji řečeno jednotlivých nářečních jader a okrajů, např. progresivní nářeční jádro hanácké, archaistický okrajový pás východomoravský, soustředná skupina nářečí českých v užším slova smyslu, přesto nemůžeme chápat jednotlivé izoglosy za nic významnějšího než za pracovní pomůcky při klasifikaci nářečí — žádná z nich sama nemá v jazykové situaci ráz významného předělu. I tak velmi dobře vyhovuje Havránkovo rozdělení hlavních českých dialektů v širším slova smyslu, založené, jak známo, na jevech hláskoslovných, na „dlouhém“ vokalismu; podrobnější dělení je podle jiných jevů hláskoslovných a podle jevů tvaroslovných, nezřídka se tu sleduje celý svazek izoglos. Nelze si nepovšimnout, že tuto „hláskoslovnou“ a „tvaroslovnou“ klasifikaci dialektů zachováváme i při výkladech lexiko-

⁴ Srov. autor, *Pořádek slov v nářečí, zvl. východomoravském*, SaS 19, 1958, s. 260 n.

logických, a nic na tom např. nemění názory vyslovené nedávno o užších vztazích mezi východními Čechami a severovýchodní Moravou, dokumentované na jevech lexikálních. V zásadě jinak tomu bude i při výkladech syntaktických. Vědecká skladba toho nebo onoho nářečí zůstává součástí mluvnice zkoumaného nářečí. Je věcí čistoty dialektologických metod, aby hlásková, morfologická a lexikální složka syntaktických dokladů byla v souladu se skutečným stavem konkrétního místního nářečí; nelze schválit ten pracovní postup, který si bere za cíl zachytit např. syntax různorodých moravských nářečí, pokud se ovšem nesleduje jazykově zeměpisné rozvržení jednotlivých, vybraných syntaktických jevů.

Tím se ovšem nijak nepopírá ta skutečnost, že se např. české jazykové území štěpí po syntaktické stránce vcelku patrně jen na dva celky: západní („český“) a východní (moravský, částečně i jihočeský). Ale toto zjištění platí jen *cum grano salis* a jeho platnost je nemálo uvedena v pochybnost tím, že se nářečí v Čechách rozrušila v daleko větší míře než na Moravě, a tedy že srovnáváním stavu v Čechách a stavu na Moravě, je-li jeho výsledkem zjištění o existenci nebo neexistenci syntaktického jevu, docházíme k výsledkům v jádře nesouměřitelným. Velmi málo je např. jevů, které odlišují sousedící skupiny nářečí lašských a východomoravských, jak jsem zjistil z porovnání vlastních záznamů z východomoravské oblasti s údaji v kandidátské disertaci J. Balhara o syntaxi nářečí lašských (např. účelové lašské *až* proti východomoravskému *nech*, lašské — nikoli však na celém území — slučovací a důsledkové *i* proti východomoravskému *a*, lašské podmínkové ireálné věty *s by* proti východomoravským *s dyby*, východomoravské zjišťovací otázky mají *tázací* částici, lašské nemají). Zato v celoslovanském měřítku se ovšem velmi důležité syntaktické jevy zeměpisně diferencují daleko výrazněji, jak vidíme zatím aspoň z jevů, v nichž se jednotlivá slovanská nářečí shodují se svými spisovnými jazyky. K postižení všech nářečních jevů, tedy i neshodných se svými spisovnými obdobami, máme zatím citelný nedostatek srovnávacího materiálu. Nepostačí nám dialektologické zápisy slovanských nářečí: není jich ostatně mnoho a není ani snadné, aby cizinec, třeba domácí jazyk vcelku dobře ovládající, interpretoval význam syntaktického prostředku přesně. Nápravy bude dosaženo až tehdy, až budou podány jemné historickosrovnávací analýzy syntaktické stavby jednotlivých slovanských nářečí. Zatím řešíme dílčí syntaktické otázky na materiálu z různých slovanských nářečí bohužel *ad hoc*, nesystematicky.

Jistě nebude pochyby o tom, že je žádoucí při výkladu nářeční syntaxe srovnávat ji se syntaxí sousedních nářečí: všechna místní nářečí patří k mnohoperamennému a mnohoramennému proudu národního jazyka a vzájemnou diferenciací podmíněnou prostorově doplňují naše poznání o stavu národního jazyka v různých etapách jeho vývoje. Ale vynořuje se neodbytně otázka, zda máme místní nářečí srovnávat se spisovným jazykem, o kterém víme, že je kodifikovaný, stylisticky bohatě rozrůzněný, funkčně dnes neomezený a především, což je pro nás nejdůležitější, jak mluvený, tak psaný. Domnívám se, že srovnávání celkového rázu nářeční

skladby se skladbou spisovnou je nejen možné, ale svrchovaně potřebné. N nejen proto, že spisovný jazyk v širším slova smyslu je i mluvený, ale také proto, že právě srovnávání jazyka spisovného (psaného) a místního nářečí (mluveného) poznáváme, co je to mluvenost. V syntaktické stavbě se nám obrazí rozdíl mezi složitým, namnoze abstraktním, perspektivním myšlením příslušníka spisovného jazyka a prostějším, konkrétnějším, často citově zabarveným myšlením příslušníka místního nářečí, myšlením svázaným s bezprostřední situací. Stejně významným faktorem ovlivňujícím povahu nářeční syntaktické stavby je nutnost neustálého aktivního, provokujícího udržování kontaktu mezi mluvčím a adresátem projevu (zcela jiný, neaktivní ráz má např. kontakt mezi čtenářem a spisovatelem, realizovaný v čteném uměleckém díle). V syntaktické stavbě nářečí se všechny tyto podmínky a okolnosti nářečních promluv odrážejí takto:

1. Syntaktická struktura nářečí je pevná, pro uživatele přesně závazná. Vnesené prvky (např. na východní Moravě účinková spojka *takže*, příčinné spojky *protože* a *poněvadž*, vyjadřování stupňovacího vztahu vůbec, sg. kolektiva *dobytek utíkal* místo pl. *dobytky utíkaly* atp.) pociťují se stále za cizorodé a místní nářečí se jim brání. Zase naopak při vzniku interdialektů přebírají tyto nadnářeční útvary ještě zpravidla celou, syntax tradičních nářečí, zbavenou ovšem prvků projevujících se jako odlišné po stránce lexikální. Syntaktická „norma“ tradičních nářečí je tak pevná, jako „norma“ hlásková a morfolgická. Je to výrazný rys systémový, daný povahou nářečního systému vybroušeného dlouhodobým živelným vývojem, přitom systému ne tak složitého.

2. Nářeční syntaktická struktura se vyznačuje uvolněností výstavby vět a souvětí; existuje plynulý přechod mezi samostatným nebo vytčeným větným členem, větou, souvětím i periodou. Věta není pevně skloubena. Např. spisovná otázka *A ve stodole není?* má nářeční obdobu *A na stodole, není?*, která vlastně znamená: „Je na stodole; či není?“ Vyjádření *A tož tam na Botiči, louka* je v nářečí souvětím s dvěma jmennými větami. Kontext tu totiž neukazuje na sponovou větu *A tož tam na Botiči je louka*, nýbrž na souvětí se smyslem: „(Kontext: . . . Tam je pěkná louka.) Je tam na Botiči. Totiž ta louka, o které mluvím.“ V nářeční promluvě se může poměrně osamostatnit každý větný člen, jestliže jej mluvčí k větě dodatečně jako vysvětlení připojuje. Také hojnost vytčených větných členů (substantivních i infinitivních) větu rozdrobuje. Tento stav je dán mluveností nářečních projevů a shoduje se se stavem v starším jazyce, kdy se ještě neuplatňoval vliv psaného vyjadřování.

3. Nářeční skladba je dále charakterizována zvláštnostmi systémovými, a to především ve významosloví (odlišnosti v mluvnické shodě, v rodě, ve významu pádů, ve významu i ve vazbě předložek atp.). V souvětě syntaxi se pak liší od syntaxe spisovné neexistencí některých hypotaktických typů a zčásti i jiným repertoárem spojek, zvláště podřadících. Tímto rysem se odlišuje konkrétní nářeční syntax od syntaxe jiné konkrétní formy jazyka běžně mluveného (pokud samo-

zřejmě nářečí samo tento běžně mluvený jazyk nezastupuje). Jazyk běžně mluvený je charakterizován zase jinými zvláštnostmi systémovými, podle toho, jaký je jeho systémový podklad.

4. Nářečí si vytvořilo zvláštní prostředky kontextově navazovací (např. *tož, a, teda, no a, no ále, no a tak*) a prostředky udržování aktivního styku mezi mluvčím a adresátem projevu (např. stykové věty typu *víte, poslyšte, nebojte se, řekněte sami atp.*).

5. Nářečí se vyznačuje eliptičností jazykových prostředků. Nevyjadřují se prvky vyplývající z kontextu samy o sobě, např. uvozovací věta se slovesem dicendi v souvětí *Přiběhl domů a mamínko, dejte mi najíst!*, nebo např. část podmětu v souvětě *Ti těžce zranění zůstali, ti lehce šli dál*. Hojně se eliptičnost projevuje v dialogu, např. *Kde bydlím? Dcera!* (znamená: u dcery). Nezřídka se vynechává i sponové sloveso, např. ve větách popisujících krajinu *átd.* (Za eliptické bych nepovažoval věty typu *A tož kam?*, které znamenají něco jiného než jim odpovídající věty se slovesným doplněním, záměrně postrádají jejich sémantickou konkrétnost.) Tento rys je dán větší svázaností kontextu s mimojazykovou situací: ta způsobuje, že není třeba vyslovovat všechno.

6. Nápadným rysem nářeční skladby je nejednoznačnost syntaktických prostředků a s tím spojená větší jejich svázanost s kontextem. Např. vedlejší věta v souvětí *Jak jste přišel z Hradiště, tak jste jej nemusil znát* může mít sama o sobě význam podmínkový, příčinný, časový nebo přípustkový, podle kontextu. (Jen v izolujícím chápání bychom mohli tento rys nazvat neadekvátností výrazových prostředků vzhledem k odrážené skutečnosti. Právě ta jako by přímo vstupovala i do jazykového vyjádření.) Nářeční spojky jsou z valné části nevýhradní a nejednoznačné. (Z našich vývodů vyplývá i důležitý požadavek metodický, totiž nezapisovat syntaktické jevy izolovaně od kontextu.)

7. Nářečí dává daleko hojněji než spisovný jazyk a ve shodě s ostatními „nepřesnými“ útvary přednost parataktickému spojování při vyjadřování subordinačních myšlenkových vztahů (o tom viz dále). Někdy je dokonce zřejmá myšlenková subordinační překryta parataktickou spojkou.

8. Neoddělitelnou součástí nářečních projevů je velká míra citovosti. Hlavním prostředkem vyjadřování citového zaujetí je intonace, avšak i vlastní syntaktické prostředky jsou v této funkci běžné (citové částice, citoslovce, „nadbytečná“ osobní zájmena v podmětu atp.); někdy se několik prostředků citovosti kombinuje (patří k nim ještě např. opakování syntaktických prvků nebo upoutávání pozornosti posluchače rozmanitým způsobem odkazování aj.).

9. Nářečí je slabě stylisticky rozrůzněno. Ovšem přece jen na rozdíl od nářečního hláskosloví a tvarosloví má aspoň nářeční syntax jisté, třeba omezené slohotvorné možnosti, i když totožné se slohotvornými prostředky spisovnými a ve srovnání s nimi daleko chudší. Slohotvorné procesy nezřídka opouštějí půdu vlastního tradičního nářečí a využívají přechodu k podobám interdialektickým i spisovným. Lze

tu doporučit rozlišovat nářečí vlastní a nářečí stylizované (např. v umělecky zaměřeném vypravování lidových vyprávěčů).

Jde však vždy o to, aby srovnávání se spisovným jazykem bylo uvědomělé, nikoli bezděčné, abychom mechanicky neměřili jednotlivé jevy nářeční zákonitostmi spisovného jazyka. Na vysvětlenou uveďme jeden z mála problémů, o jejichž řešení se naše dialektologie už soustavněji pokoušela. Jak už bylo uvedeno, je pro lidové nářečí charakteristické vyjadřovat podřadný myšlenkový vztah, myšlenkovou subordinaci, mluvnickou, formální parataxi. Nejstarší naše dialektologické studie, často orientované na kvantitativní stránku syntaktické stavby nářečí, spokojovaly se konstatováním převahy parataxe nad hypotaxí, zanedbávající rozmanité myšlenkové vztahy mezi souvětými větami, a tak celou otázku dosti zplošťovaly. Kdybychom podle toho důsledně klasifikovali nářeční souvětí, mohli bychom přestat na obsáhlém soupisu parataktických souvětí. Na druhé straně nebyl bez výhrad správný ani pozdější názor, který — podle poměrů ve spisovné češtině — stroze rozlišoval souřadnou formu na jedné straně a podřadný myšlenkový obsah těchto souvětí na straně druhé, i když byl nepochybně pravdě blíž a znamenal v interpretaci těchto souvětí velký pokrok. Domnívám se, že tato nářeční souvětí jsou pronášena jako výraz myšlení koordinačního, avšak že vyjadřují ty vztahy, které se v myšlenkově rozvitém a formálně jemně diferencovaném jazyce spisovném vyjadřují hypotakticky. Mírou našeho poznání o myšlenkovém vztahu těchto vět v souvětí není badateli nic jiného než zákonitosti jazyka spisovného. Je ovšem pravda a je to i obecně známo, že podřadnost myšlenkového vztahu může být vyznačena i lexikálními prostředky; i tu je však nutno rozlišovat mezi nimi ty, které si plně podržují svůj lexikální význam (např. *Přišla do Brna a hned ji ubytovali*), a ty, které mají tendenci stát se spojkou, tj. ztrácejí svůj lexikální význam (např. *Jenom jsme přešli přes ten kopec, už se k nám přidal*); jen v této druhé skupině je „badatelské jablko sváru“. Vcelku platí, že čím méně času a čím méně schopností a formulační zběhlosti má příslušník dialektu při promýšlení perspektivy věty, tím hojněji sahá po souřadné formě. Nijak se přitom neohlíží a neváže na to, že pojmy a soudy, které svému posluchači sdělil, vstupují — jsouce odposlouchány adresátem projevu — v nové vztahy a že tyto nové vztahy může nebo samozřejmě nemusí postihnout adresát projevu. Jinými slovy: analyzujeme-li nářeční souvětí formálně souřadná podle myšlenkových vztahů, které až jako vyslovená vyjadřují, postihujeme myšlenkové vztahy v myšlenkových pochodech adresáta, při vědeckém zpracování dokladů z nářečních projevů pak dokonce myšlenkové pochody jazykovědce. Ale nejinak je tomu i tehdy, jestliže i prostí, neškolení adresáti jazykových projevů mohou chápat některé z formálních parataxi po stránce myšlenkové subordinačně. Jenže jim není podkladem tohoto chápání jazyk spisovný, nýbrž nářečí nebo jazyk běžně mluvený. Např. v souvětí *Umřel, umřel, neumřel, neumřel* se v myšlení adresáta nemůže neodrazit na pozadí syntakticky synonymní hypotaktické konstrukce podmínkové *Umřel-li, umřel, neumřel-li, neumřel*. (Mezi pozitivní a negativní částí

souvětí je vztah vylučovací. Celé souvětí je výrazem nevědomosti mluvčího a popisované skutečnosti nebo výrazem jeho lhostejnosti.) Takto vznikají parataktické větné vzorce, které vyjadřují myšlenkovou subordinaci, jen v těchto případech dostává stará forma nový obsah. Tam, kde v obdobných případech nemá hypotaktické pozadí ani nářečí, ani spisovný jazyk přijímaný příslušníkem nářečí aspoň pasívně, tam pak běží o neproblematickou parataxi (koordinaci) nebo o prostou juxtapozici, podobnou, jaká existovala ve starém jazyce před vyhraněním parataxe a hypotaxe. Tolik pokud jde o adresátovu analýzu souvětí nebo o analýzu jazykovědnou. Pokud však jde o mluvčího projevu, zde je podle mého názoru situace jiná: mluvčí má možnost výběru, a zvolí-li si vyjádření parataktické, ačkoli třeba je v stejném významu konstrukce hypotaktická velmi běžná, nemáme důvodu subponovat mu vždycky myšlení subordinační, ledaže bychom nedostatky podřadících prostředků vysvětlovali jejich přebytečností v plynulém mluveném kontextu; parataxe tu však je následek aditivního postupu při vyjadřování myšlenek. Podobně je tomu vždy v jazyce běžně mluveném, jinak je tomu ve spisovném jazyce psaném, kde se má uplatnit formulační rozvaha a kde se uplatňuje i vědomá snaha po stylistickém rozlišení: tvůrce psaného projevu stojí na stanovisku svém, ale může předjímat i myšlenkové pochody adresáta a podle toho svůj jazykový projev stylizovat.

Specifické rysy nářeční syntaxe nemohou se neobrazit i v jejím zpracování. Ne sice v „novátorství“ terminologickém, ani ne v celkovém rozvržení syntaxe — v tom bude možno a bude i záhodno přidržovat se skladeb spisovných, ale v bezpečném rozpoznání nářečních jevů systémových, tj. vlastních, tradičních, nevnesených, a v jejich adekvátním zpracování. Splníme-li tento oprávněný požadavek, ukáže se nám, že náplň této nářeční skladby bude odlišná od skladby spisovné. Tak např. zvláštní pozornosti si bude vyžadovat vyjadřování tzv. přímé a nepřímé řeči, tj. typy reprodukování situačně prvotních projevů. Jiné bude např. fungování využití infinitivu, někde snad dokonce podle zákonitostí staršího jazyka. Mnoho místa bude třeba věnovat tomu, jak se v nářečí vyjadřuje apel k druhé osobě, zajímavé bude zachytit prostředky citového zbarvení vět. Někde se ukáže nutnost pojednat o přechodníku, a to buď živém, nebo adverbializovaném. Není účelem dialektologické práce, aby řešila teoretické otázky syntaktické. Je ovšem třeba, abychom i při sledování nářeční syntaxe byli na úrovni současného syntaktického zkoumání.

Žádný metodický vzor nemá dosud svrchovaně potřebná studie, která by chtěla hluboce a systematicky postihnout rysy mluvenosti nářečního projevu; obecně o nich na konferenci pojednal doc. Hausenblas (viz zde na s. 313n). Je však třeba vidět to, že je lze stejně dobře vysledovat z projevů nenářečních; proto není jejich výzkum prvořadým cílem naší dialektologie v době, kdy místní nářečí — třeba jen pozvolna — neodvratně zanikají. V syntaktické monografii zachycující celý systém je pak třeba zachytit nářeční stav, jaký se jeví v řeči starší generace, tj. stav tradičního nářečí. Je ovšem vítané mít na zřeteli též změny souvisící s rozkladem místních nářečí, ustrnování, frazeologizování nebo přímo nahrazování jevů novými — i když tu

v syntaxi nejde o tak pronikavý pohyb jako v jiných mluvnických disciplínách. Přesto však nemůže být ono vertikální členění jazykové situace na naší vesnici prvořadým předmětem syntaktického zkoumání, ačkoli — teoreticky vzato — právě ono, konkrétněji řečeno existující možnost protikladu místní obcovací jazyk (nářečí, interdialekt) — vyšší jazykový útvar (interdialekt, obecná čeština, neknižní jazyk spisovný), ačkoli právě ono dává smysl jakékoli dialektologické práci.

Bezodkladné zpracování skladeb aspoň uzlových nářečí bude velkým přínosem pro historickosrovnávací studium jednotlivých slovanských jazyků jako celku. Zaplní — jak nelze stále nepřipomínat — prázdná místa v historické mluvnici a bude mít jistý význam i pro poznání stavu ještě staršího jazyka, a to pro svůj celkový charakter daný živelností vývoje, nekodifikovaností, nepsaností a dále i pro možnost srovnávání detailních jevů v celoslovanském měřítku. Ba můžeme říci, že nepřehlédnout k vývoji nářečí i po stránce syntaktické znamená zkseslovat nebo aspoň zplošťovat poznání vývoje národního jazyka. Nové práce z historické a srovnávací syntaxe — i nejnovější práce brněnské — takto plodně obohacené už nám ukázaly nové shody a nové rozdíly mezi slovanskými jazyky (a naopak přinesly metodickou pomoc i dialektologii). Nadto pak přispívá zkoumání nářeční syntaxe velmi platně k rozvoji teorie mluveného jazyka, a to v neposlední řadě kvantitou nářečních zápisů proti ojedinělým zápisům jazyka běžně mluveného, kvantitou vyplývající z pevné organizační základny a z osvědčených metod dialektologického výzkumu. A snad bude zkoumání nářeční syntaxe na prospěch i tomu, aby se v mluvniciích spisovné češtiny ještě častěji pojednávalo o jevech živých a aby se myšlenkové vztahy vyjadřované syntaktickými formami probíraly na dokladech z dnešního jazyka, protože — abychom se v této věci vrátili až k Jespersenovi — živý je jazyk toliko v ústech.⁵

⁵ Považuji za nutné zaujmout stanovisko k dvěma diskusním příspěvkům. Požadavek, srovnávat nářeční rysy s jevy jazykových útvarů běžně mluvených — zde vytyčený J. Moravcem (srov. s. 365n) — dříve z jiného přístupu méně přesně formulovaný tak, že je třeba oddělovat to, co je specificky nářeční a co obecně české — je v zásadě správný. Avšak jeho realizace naráží na nedostatek srovnávacího materiálu, tj. syntaktických analýz dialektů, obecné češtiny atd.; nebude snadné vbrzku jej odstranit.

Názory protichůdné Moravcovým zastává ve svém příspěvku prof. Joz. Štolc (s. 368n). Rozdílnosti mezi nářečními a spisovným jazykem redukuje na kvantitativní rovinu a nevidí důvod mluvit o syntaxi nářeční ve srovnání se syntaxí spisovného jazyka jako o svébytném systému. K tomu bych chtěl podotknout aspoň toto: Jistě je pravda, že spisovný jazyk a „jeho“ místní nářečí spolu úzce souvisí, a to i co do společného původu, i co do pozdějšího vývoje. Je však obtížné charakterizovat nepopíratelné rozdíly mezi těmito jazykovými útvary přívlastkem „kvantitativní“ nebo „kvalitativní“, neřešíme-li, co je v jazykové diferenciaci ještě „kvantita“ a co už je „kvalita“. Rozhodně nelze myslím řešit tuto otázku výlučně na syntaktickém materiálu, je třeba mít na zřeteli i diferenciaci hláskovou, tvarovou, lexikální apod. (Samozřejmě ani známým konstatováním, že místní nářečí je jedním ze systémů národního jazyka — „systému systémů“ — není řečeno všechno.) Ve svém referátě mluvím o specifčnosti nářeční skladby (neříkám, zda kvantitativní nebo kvalitativní). Vidím ji v tom, že jde o skladbu útvaru mluve-

Přepis magnetofonového záznamu z obce Ořešín, okres Brno-venkov. Vypráví Frant. Skoupá, naroz. 1885. (Systém krátkého vokalizmu je v místním nářečí rozrušen.)

Tak to máte tak, můj staré taki dělával, ale von mocka neviděl. Abich vám řekla spravedlivje, von moc velké pracant něhi. Gdibich mu neřekla, víte, tak se musí — tak se musí, tag bi to bilo špatní! Ale já musím zároveň s něm, zároveň s něm musím, at už sekáme ti votípki, nebo at dělame cochce s něm, ať de delat jakochce prácu, musím bit s něm. Tak ta práca de. Ale jak tam něsu, říc! Já sem minulé tédeň f ponděli prala, a povídám, tag bjež do toho lesa — ešče sme mňeli sekat. Tak von usekl pjet votípek a povídá: Nebudu tam sám! To je tam jako v hrobje! Gdo bi tam býl sám? Tak si sedl a tadi má ti novine, každé tédeň, ti ja dicki beru, teda každé mňesidz beru te novine, to von si přečte a f sobotu von de dicki g holičovi, tak se veme ten časopis no a ták. Večír, diš já mám čas, taki chvilu čtu, ale ve dňe ne', enom večír. A tak to von se přečte a já sem mu neříkala říc, já sem viprala, vivařit sem se zebrała a šla sem s něm, tak sme to dosekali a já povídám, řčil se musí zehnat sedlák, tak, abi se to dovezlo, protože to bilo v Rakofcích a tam choďijó jehňickí krast, tak jako mi sme se tam toli nadřeli a vono bi to za chvilko bilo přič. Tak sem zehнала sedláka a dovezl nám to a pak sme to poskládali a řčil sme řezali tento tédeň pařezi. A tak, to musí s něm. No jak já něsu s něm, tak říc. Von díbi býl sám a díbi tadi býl štiri dňe a mňel navaření co chcel, von si vám říc nezehřije! Fšeko nechá skisat, ale voheň se neuřed! Já sem mu povídala, človječe, ti díbiz býl sám vdojcem, tak te musíš umříd hladno smrtó. Protože ti si porát tak zňíle, že to dál nende. Dřevo má f kůlňi, votípki má f kůlňi suchónki, jenom senka donest tadi tech pařezi, zatopit, to je tešká práca, diš je uvaření? A diš sem šla večera zháňet to maso, přišla sem — bilo půl desáté — a von ještě nesňídál. Já povídám, no a proč si nezehřiješ to kafé? Uvaření bilo za mne. A já povídám, vodu tadi máš, fšeko tadi máš a ti se nemůžeš zehřít to hidlo? Ne, já si to zehřivat nebudu, na to mám ženu, abi mňe opsložila.

ného a o skladbu útvaru vyvíjejícího se historicky přece poněkud jiným způsobem než ostatní útvary běžně mluveného jazyka (sousední a vzdálenější nářečí, obecná čeština, soubor výrazových prostředků příslušející hovorovému stylu spisovného jazyka). Považuji tato dvě hlediska za plodná; umožňují nám vyhnout se překládání spisovných vět do nářečí, neústrojnému měření nářečí spisovným jazykem, ba možno říci přímo jeho kodifikací a na druhé straně přeceňování individuálních řečových návyků. Zato od popírání kvalitativních (?) rozdílů mezi nářeční a spisovnou skladbou byl zatím vždy krůček k popírání rozdílů mezi nářeční a spisovnou skladbou vůbec, k paušalizujícím tvrzením a k pochybnostem o možnosti zachytit nářeční skladbu. Výsledek toho byl, že zpracování nářeční skladby, jak lze sotva popírat, zůstalo daleko za výklady hláskoslovnými, tvaroslovnými a lexikálními.